

**T. C.
İZMİR DEMOKRASİ ÜNİVERSİTESİ
FEN EDEBİYAT FAKÜLTESİ**

**ÜÇÜNCÜ İKTİSAT TARİHİ
KONGRESİ BİLDİRİLERİ-3**

(İZMİR, 25-27 NİSAN 2019)

**EDİTÖR KURULU
MUSTAFA ÖZTÜRK
AYŞE DEĞERLİ**

İZMİR-2019

TÜRKLER ARASINDA BUDİZMİN YAYILMASINDA İPEK YOLU'NUN ROLÜ

The Role of the Silk Road in Propagation of Buddhism Among Turks

MÜNEVVER EBRU ZEREN*

Özet

Çin'den Avrupa'ya uzanan Tarihi İpek Yolu, topraklarından geçtiği bölgelerde yaşayan halkların ve bu yol boyunca kıtalararası kervan ticareti yapanların yaşamını sadece ekonomik anlamda geliştirmekle kalmamış; yüzyıllar boyunca fikirlerin, dinlerin ve inançların yayıldığı bir iletişim kanalı olarak belki daha da büyük bir önem arz etmiştir. Bu dinler arasında yer alan Budizm; yeşerdiği ve Buda döneminden itibaren ilk misyoner hareketlerin başladığı Hindistan'ın kuzeydoğusundan Asya'nın diğer bölgelerine yüzyıllar boyunca süren bir süreç boyunca yayılmıştır. Budizm'in Gandara'dan Türkistan'a ilerlemesi, özellikle Kuşan Kralı Kanişka zamanında hız kazanmış ve Batı Türkistan'da Kengeres ve Partların hükmettikleri bölgelerinde kabul görmüştür. Buradan Doğu Türkistan'a ilerleyen Budizm, M.S. III.-IV. yüzyıllarda Güney İpek Yolu üzerinde Hoten ve Miran'da; Kuzey İpek Yolu üzerinde ise Tımşuk ve Kuça'da önemli merkezler oluşturmuştur.

Budizm'in Türkistan coğrafyasına nasıl ve ne zaman yayıldıklarını konusundaki tarihi kaynaklar, Hindistan veya Kuşan topraklarından Çin'e gelen misyoner Budist rahipler ile Çin'den Hindistan'a hac ibadeti ve Çince'ye tercüme etmek üzere sutralar almak için giden Çinli Budist seyyahların bıraktıkları seyahatnameler, Çin yazılı kaynakları ile Hindistan'dan özellikle Çin'e uzanan Budist misyonerlerin veya tüccarların takip ettikleri yollarda bıraktıkları kaya resimleri (petroglifler), kayalara yazılmış yazılar (grafitiler) ve Budist hükümdarlar tarafından dikilmiş kitabeleri içeren arkeolojik belgelerdir.

Budizm'in genel yayılma teorisine göre, Budist misyonerler Türkistan ve Çin'e Budist öğretisi *dharma*'yı İpek Yolu üzerindeki büyük ticaret merkezlerinin birinden diğerine geçerek yaymışlardır. Erken dönemlerde özellikle dağlık bölgelerde yapılan mağara tapınak ve manastırlar, misyonerlerin barınma ve ibadet yeri görevini görmüşlerdir. Doğu Türkistan'da kuzeyde Kuça, güneyde ise Dunhuang ve Hoten üzerinden gelip Çin'de cemaat toplulukları oluşturan Budist misyonerler, M.S. II. yüzyılın ikinci yarısına doğru Hint dillerindeki eserleri Çince'ye tercüme etmeye başlamışlardır. Bu dönemde kişisel kurtuluştan ziyade bir toplum dini olarak karşımıza çıkan Türklerin *Ulug kölüngü* (Ulug gemi veya kagın) olarak adlandırdığı Mahayana mezhebi ön plana çıkmış ve Türkler tarafından daha fazla benimsenmiştir.

Doğu Türkleri'nin Budizm ile olan ilk kesin teması ve bu dinin Türkler içine nüfuzu, Büyük Hun Devleti'nin parçalanmasından sonra Kuzey Çin'de kurulan Hun

* Dr. Öğretim Üyesi, Haliç Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, ebruzeren@yahoo.com

Devletleri'ne uzanmaktadır. M.S. IV. yüzyılda kurulan bu dört Hun Devleti arasında Budizm'i benimseyenler Sonraki Chao Devleti (319-352) ve Chü-Chü Hunları'nın Kansu bölgesinde kurduğu Kuzey Liang Devleti (397-439)'dir. Sonraki Chao Devleti ile birlikte Çin'e yerleşmeye başlayan Budizm, Kuzey Liang Devleti ve çoğunluğunu ardından Hunların teşkil ettiği Kuzey Wei (Tabgaç) Devleti (386-534) ile birlikte kurumsallaşmaya başlamıştır. Batı Türkistan'da ise Türkler arasında Budizmin ilk hamilerinin Kanglılar (Kengeres) olduğu söylenebilir. Budizm Akhunlar ve Göktürkler arasında varlık göstermekle birlikte Turfan ve Kansu Uygurları arasında X.-XII. Yüzyılları arasında en parlak dönemlerini yaşamıştır.

Bildirimizde Budizm'in Türkistan ve Çin'de yayılma teorilerinden bahsetmemizin ardından Türk hükümdarlarla ilişki kuran ve Budizm'i benimsemelerini sağlayan Budist rahiplerden *Buddhosingha*, *Jinagupta*, *Dharmagupta* ve *Dharmaksema*'yı tanıtacağız. Ayrıca Akhun döneminde Toharistan'ı ziyaret eden Çinli seyyah *Sung Yün*; 7. Yüzyılda Göktük hâkimiyeti döneminde aynı yerlerden geçen Çinli Budist üstad *Hsüen-Tsang* ve 729'da Batı Türk illerini gezen Koreli seyyah *Hyeco*'nun kayıtlarını da bölgenin ve Türklerin Budizm ile ilişkisi açısından inceleyeceğiz. Son olarak Uygurların IX. Yüzyılın ilk yarısının sonlarında göç ettikleri Turfan ve Dunhuang'da Maniheizm'in yerine Budizm'i din olarak benimsemeleri meselesine, ikinci bir yayılma safhası olarak değineceğiz.

Anahtar Kelimeler: Türkler, Budizm, İpek Yolu, Türkistan, Çin

Abstract

Historical Silk Road lying between China and Europe served not only to develop economically the lives of many people living in the regions through which it passed and of the merchants trading along this road via inter-continental caravans. It was perhaps more important as a communication channel through which many ideologies, religions and faiths were exchanged during centuries. Among these religions, Buddhism was propagated from Northeast India where it flourished and from where the missionary actions started from Buddha Shakyamuni period onwards, towards different regions of Asia for centuries. The propagation of Buddhism from Gandhara to Turkestan was accelerated especially during Kushan King Kanishka period and accepted in Kengeres and Part regions within Western Turkestan. From there, it reached Eastern Turkestan where many important centers were established in Khotan and Miran on Southern Silk Road and Tumshuk and Kucha on Northern Silk Road in 2nd-3rd centuries AD.

The sources on how and when Buddhism was propagated in Turkestan are the travel records of missionary Buddhist priests coming from India and Kushan lands to China and Chinese Buddhist priests who travelled to India from China for pilgrimage and for obtaining sutras to translate to Chinese, Chinese written sources and archaeological records such as petroglyphs and graffiti left by the missionaries or merchants travelling on the roads from India to China and inscriptions erected by Buddhist rulers.

According to general propagation theory of Buddhism, Buddhist missionaries propagated *dharma*, the Buddhist law, to Turkestan and China by crossing the Silk

Road via the big commercial centers, one after another. In earliest times, Buddhist cave monasteries and temples, built especially in the mountainous regions, fulfilled their sheltering and worship needs. Then, Buddhist missionaries, who came to China from Eastern Turkestan from Kucha in north and Dunhuang and Khotan in south and built first Buddhist communities started to translate sutras in Indian languages to China towards the second half of 2nd century. During this period, Mahayana sect of Buddhism, which focused on community's salvation instead of personal salvation, became prominent among Turks and was called as *Ulug kölüngü* (Big ship or vehicle) by them.

The first contact and penetration of Buddhism among Eastern Turks goes back to the Hun states established in North China after Hun Empire collapse. Among these four states established in 4th century AD, Later Chao (319-352) and Northern Liang (397-439) founded by Chu-Chu Huns in Kansu Region, converted to Buddhism. So, Buddhism started to settle in China with Later Chao and to institutionalize with Northern Liang and Northern Wei Dynasty (386-534) established mostly by Huns. Kangju (Kengeres, Kanglı) seems to be the first Western Turks who patroned Buddhism. Although this religion existed among Hepthalites and Turks to some extent, it lived its most glorious period in Turfan and Kansu Uygurs, between 10th-12th centuries.

In our paper, after summarizing the propagation theories of Buddhism in Turkestan and China, we will present Buddhist priests *Buddhosingha*, *Jinagupta*, *Dharmagupta* ve Kuzey Liang sarayına giden *Dharmaksema*, who contacted Turkish rulers and conduced to convert them. We will then investigate the records of Chinese Buddhist priest Sung-Yun who visited ancient Bactria during Hepthalites' governance, famous Chinese Buddhist pilgrim Xuanzang who passed through the same roads during Turks' governance in 7th century and Korean Buddhist pilgrim Hyeco passing by Western Turkestan cities in 729, in terms of the status of Buddhism in the region and among Turks. Finally, we will touch upon the fact that Uygurs, who migrated to Turfan and Kansu by the end of the first half of 9th century, converted to Buddhism after their previous official religion Manichaeism, as a second phase of Buddhism propagation.

Key Words: Turks, Buddhism, Silk Road, Central Asia, China, propagation

Giriş

Çin'den Roma'ya uzanan Tarihi İpek Yolu, coğrafi keşifler neticesinde deniz yollarının tercih edileceği XV. yüzyılın sonları – XVI. yüzyıl başlarına kadar Çin, Hindistan, Türkistan ve diğer Asya ülkelerini birbirine bağlayan ve bir çok yol ağından oluşan kıtalararası bir iktisadi yol olmuştur. Asya'nın iktisadi can damarı olmasının ötesinde bu yolu kateden sayısız elçi ve tüccar kervanlar sadece mal değiş-tokuşu yapmamışlar; binlerce kilometre öteye taşıdıkları fikirler, ideolojiler ve dini öğretilerle İpek Yolunun geçtiği şehir ve ülkelerde yerli kültürler ile sentez oluşturan kültürel, siyasi ve dini etkilere yol açmışlardır. R. Foltz'un deyiimiyle; "*İpek Yolu, dinleri doğuya taşıyan bir su yolundan daha fazla bir şeydir; dini ayinlerin yapıldığı yapıcı ve dönüştürücü geçidi oluşturmuştur. Bu çetin yolculuğun sonunda değişimden*

*etkilenmeyen din kalmamıştır.”*¹ Bildirimizin konusu da, İpek Yolu’nun Türkler arasında Budizm’in yayılmasında ve Türklerin Budizmi benimsemesinde nasıl bir rol oynadığı konusudur.

Türklerin IV. Yüzyıl sonundan XV. yüzyıla kadar devam eden yaklaşık 1000 yıllık Budizm macerasını bu dini farklı dönemlerde kabul eden birçok Türk topluluğunun oluşturduğunu göz önüne aldığımızda içeriği kısıtlamamız gerektiği aşıkardır. Bu nedenle bildirimizde öncelikle misyoner bir din olan Budizm ile ticaret ilişkisini kısaca ele aldıktan sonra Budizm’e giren Türk devletlerini kısaca zikredeceğiz. Ardından Budizm’in Batı Türkistan ile Doğu Türkistan ve Çin’e hangi yollarla girdiğini bildiren farklı teorilerden bahsedeceğiz. Son olarak da Türklerin Budizm’e girmesinde etkili olan bazı Çinli rahipler ile farklı dönemlerde Türk illerinden geçen ve Türkler arasında Budizm’den bahseden bazı Çinli hacıları yol güzergâhlarını aktararak zikredeceğiz.

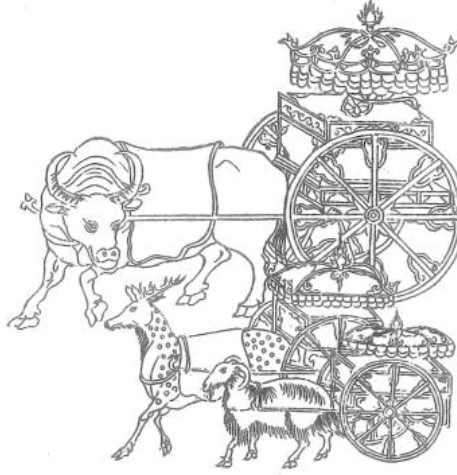
Budizm ve Ticaret İlişkisi

M.Ö. VI. Yüzyılda Hindistan’da Şakyamuni Buda tarafından tebliğ edilmeye başlanan Budizm, Brahmanizm’e bir tepki olarak ilk ortaya çıktığı andan itibaren misyonerlik vasıtasıyla yayılmaya başlamıştır. Hatta Buda’nın henüz insan olarak tasvirinin yapılmasından sakınıldığı dönemde Buda tasviri olarak Buda’nın ayak izleri resmedilmiştir. Budizm’de yol ve yolculuk ilgili önemli sembol ve metaforların bulunduğu da araştırmacıların dikkatinden kaçmamıştır. Ne dünyevi zevklere giden yolu ne de çileciliği değil, “Orta Yol” u salık veren Budist öğretiyi (kanun) ifade eden *dharma*, kurtuluşa götüren “sekiz aşamalı yol”u sekiz kollu bir tekerlek ile simgelenmiş, Buda da “kanun tekerleğini çeviren hükümdar” *chakravartin* olarak anılmıştır. Eski Uygur Türkçesi’nde “*üç kölüngü*” olarak ifade edilen üç büyük Budist mezhep; hem su, hem kara vasıtalarına benzetilmişlerdir. Örneğin Hinayana “küçük sal” veya “gazal arabası”, Madhyamayana “ortanca sal” veya “ceylan arabası” ve Mahayana “büyük sal” veya “öküz arabası” ile temsil edilir (Resim 1)². Hatta kendisini sadece yolu gösteren bir rehber olarak tanımlayan Buda’nın unvanlarından biri de “kervan lideri” (*sārthavāha*) olmuştur³.

¹ Richard C. Foltz, *İpek Yolu Dinleri. Antik Dönemden 15. Yüzyıla kadar Karayolu Ticareti ve Kültürel Etkileşim*, (Çev. Aydın Aslan), Medrese Yayınları, İstanbul 2006, s. 21.

² Şinasi Tekin, *Kuanşi İm Pusar (Ses İşiten İlâh), Vap hua ki atlıg nom çeçeki sudur (saddharmapundarika-sutra). Uygurca Metinler I*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1993, s. 27

³ Jason Neelis, *Early Buddhist Transmission and Trade Networks. Mobility Exchange within and beyond the Northwestern Borderlands of South Asia*, Brill, Leiden-Boston 2011, s. 316

Resim-1 Ting Yün-P'eng (Nan-yü) Tarafından Çizilmiş Üç Vasıta Tasviri 1560 (Fa-hsien, 1959, s. iv).

Budist cemaat (Skr. *sangha*, Pali *samgha*), dört katmanlı olup **Budist rahip/keşiş** (*bikkhu*) ve **rahibelere** (*bhikkuni*), **laik adam** (*upasaka*) ve **laik kadınlardan** (*upasika*) oluşur. Henüz Buda yaşarken Budizm'de ruhban sınıfının varlığının laik sınıfın varlığına bağlı olduğu kabul edilmiştir. Zira Budist rahip ve rahibeler münzevi hayatı yaşarlar; tarım, hayvancılık ve diğer işlerde çalışamazlar ve yiyecek için dilerlerdi. Dolayısıyla onların yiyecek, barınma gibi en temel ihtiyaçları laikler tarafından karşılanırdı. Ruhban sınıfı dışında Budist laikler, Buda'ya inançları ve cemaate yaptıkları hizmetler ve cömertlikler ile ölümden sonra yeniden doğum esnasında daha iyi bir bedenlenme hakkı elde ederlerdi. Laiklerin bir nevi sevap kazanmak (Uyg. *buyan evirmek*) için ruhban sınıfına hizmet etmenin yanı sıra Budist kutsal metinleri, sutralar yazmak/yazdırmak, Türklerin kabul ettikleri Mahayana Budizmi'nde sayıları oldukça fazla olan Buda ve bodisatvaların tasvirlerini yapmak/yaptırmak, tapınak yaptırmak ve içini donatmak gerekliydi. Özellikle manastır tapınak yaptırmak gibi önemli gelir gerektiren işler Budizm'i himaye eden hükümdarlar ve zengin tüccarlar tarafından yapılmaktaydı.

Budizm'in erken dönemlerinde özellikle dağlık bölgelerde yapılan mağara tapınak ve manastırlar, misyonerlerin barınma ve ibadet yeri görevini görmüşlerdir. M.S. ilk yüzyıllarda İpek Yolu'nun Hindistan'dan geçtiği dönemde, batı Hint deniz limanlarını Kuşan Devleti'nin merkezine bağlayan yollar boyunca, **Dekken Platosunun** kuzeybatı tarafında yüzlerce Budist mağara manastır yapılmıştır⁴. Dekken Bölgesinde keşişlerin dağların yamaçlarında oydukları küçük tapınaklar, tüccarlar tarafından da kullanılmış ve buralara yapılan bağışlarla daha geniş çaplı, zengin tapınak ve manastırlar inşa edilmiştir. Kuşanlar döneminde başlayan mağara

⁴ Xinru Liu, *The Silk Road in World History*, Oxford University Press, Oxford 2010, s. 55-57

tapınaklar dönemi, beşinci yüzyılda zirveye ulaşmış ve bazıları Türk hükümlerlikleri döneminde olmak üzere birçok mağara tapınak külliyeleri ortaya çıkmıştır: Batı Hindistan’da Ajanta, Afganistan’da Bamiyan Vadisi, Kuzey Çin’in Şansi (Shanxi) eyaletindeki **Yungang**, Tarım Havzası’nda yer alan **Kızıl, Dunhuang’daki Mogao Mağara Tapınakları** vd⁵.

Budist dini cemaati ve tüccarlar arası ilişki literatürde din adamlarının “asalak” olarak nitelendirildiği simbiyotik bir ilişki olarak nitelendirilse de İpek Yolu üzerindeki Budist manastır ve tapınakların inşasında büyük katkısı olan tüccarların dini ihtiyaçlarını gerek inanç gerekse ibadet açısından bu sayede karşıladıklarını söylemek mümkündür. Hatta Budalığa ulaşma mertebesine ulaşmayı halkı kurtuluşa ulaştırmak uğruna feda eden Mahayana Budizminin kahraman semavi varlıkları olan bodisatvalardan, Uygur ve Çin Budizmi’nde önemli yer tutan Avalokiteşvara’nın çetin şartlarda ilerleyen kervanları ve tüccarları hırsız ve eşkiyalardan, kötü hava şartlarından, hastalıklardan, hayvan ısırıklarından ve birçok tehlikeden koruduğu inancını kaydetmemiz gerekir. Bu nedenle bölgede yapılan kazılarda Avalokiteşvara ile ilgili sutralar veya diğer kutsal metinlerde bu inanç ile ilgili hikayelere ve tüccarların üzerinde taşıdıkları Avalokiteşvara tasvirli ipek kumaş parçalarına sıkça rastlanmıştır. Uygur Budist duvar resimleri arasında özellikle Bezeklik 20. Tapınaktaki dev Pranidhi sahneleri arasında Budist laik cemaat içinde yer alan Buda’ya sunularda bulunan ve kurtuluş dileyen develeri ile birlikte resmedilmiş tüccar tasvirleri de günümüze gelen buluntulardandır.

Budizm ile ticaretin diğer bir ilişkisi özellikle de Budist törenlerde kullanılan ipeğe duyulan ilgi ve talebin bu ürünlerin ticari etkinliğini arttırmasıdır⁶. Bu tür ürünlere Amitabha Buda’nın cennetinde bulunduğu inanan ve Budist dünya hükümdarı chakravartin’in alametlerinden olan değerli yedi mücevher (*sapta rana*) de eklenebilir. Ayrıca tarihi kayıtlarda yer alan Çinliler, Uygurlar ve diğer Budist devletler arasında gelip giden heyetler içinde Budist rahiplerin yer alması ve Buda’nın dişi, mor Budist rahip giysisi gibi diplomatik hediyelerin sunumu da önem arz etmiştir⁷. Budizm Hindistan içinde ve İpek Yolu boyunca yayılmasını hiç şüphesiz Budizm’i himaye eden Maurya Kralı Aşoka, Kuşan Kralı Kanişka gibi bir Budizm’e gönül vermiş ve öğretiyi uygulanan hükümdarlara da borçludur. Ayrıca İpek Yolu ticaretinin güven ve barış içinde yapılmasını sağlayan I. Göktürk Devleti dönemi hâkimiyet dönemini özellikle zikretmemiz gerekmektedir.

Türkistan ve Çin’deki Türkler Arasında Budizm

Türklerin Budizm’e meyletme sebeplerini ve Budizmin Türk toplulukları arasında gelişimini tezimizde detaylarıyla ele almıştık. Burada kısaca Budizmi

⁵ Budist Türklerin bıraktıkları UNESCO Dünya Miras Listesinde yer alan veya aday olan eserler için bkz. Münevver Ebru Zeren, “Budist Türklerin Bıraktıkları Dünya Mirası Eserler”, *VI. Uluslararası Türk Sanatı, Tarihi ve Folkloru Kongresi/Sanat Etkinlikleri, 12-13-14 Mayıs 2016, Konya*, (Ed. Osman Kunduracı, Ahmet Aytaç), Öz Hür Ofset Matbaacılık, Konya 2017, s. 807-812

⁶ Foltz, a.g.e., s. 22

⁷ Turfan Uygurların elçi heyet kayıtları için bkz. Münevver Ebru Zeren, “Maniheizm ve Budizmin Uygurların Kültür Hayatına Etkileri”, *Basılmamış Doktora Tezi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı, İstanbul 2015, s. 432-440

benimseyen devletlerden ve bulundukları bölgelerden bahsetmekle yetineceğiz. Doğu Türklerinin Budizm ile olan ilk kesin teması ve bu dinin Türkler içine nüfuzu, Büyük Hun Devleti'nin parçalanmasından sonra Kuzey Çin'de kurulan Hun Devletleri'ne uzanmaktadır. M.S. IV. yüzyılda kurulan bu dört Hun Devleti arasında Budizm'i benimseyenler **Sonraki Chao Devleti (319-352)** ve **Chü-Chü Hunlarının** Kansu bölgesinde kurduğu **Kuzey Liang Devleti (397-439)**'dir⁸. Bu ilk temasın daha sonra Akhunlar ve Göktürkler'in de yaşadıkları Hotan'da gerçekleşmiş olması muhtemeldir⁹. Sonraki Chao Devleti Hükümdar **Shih Hu** zamanında bu Hun Devleti Budizm'i resmen kabul etmiştir¹⁰. Çin'e böylelikle yerleşmeye başlayan Budizm, Chü- ch'ü Hunları tarafından kurulan Kuzey Liang Devleti ve çoğunluğunu Hunlar'ın teşkil ettiği **Kuzey Wei (Tabgaç) Devleti (386-534)** ile birlikte kurumsallaşmaya başlamıştır¹¹. IV. yüzyıl- X. yüzyıl arasında inşası devam eden **Mogao /Bin Buda Mağaraları (Ch'ien-fo-tung)**'nin çoğu ve yaklaşık 280 Budist heykel Kuzey Liang Devleti'nin kurucusu Meng-hsün ve oğlu Mao-k'ien dönemine tarihlendirilmiştir¹². 440 yılında bütün Kuzey Çin'i birleştirmeyi başaran Tabgaçlar, Chü-Chü Hunları'nı yenip topraklarına sahip olunca onlardan aldıkları sanatkar rahipler vasıtasıyla Mahayana Budist inancını ve sanatını devam ettirmişlerdir.

Kuşan Devletinin, özellikle Kanişka'nın yönetimi sırasında Budizm, Afganistan ve Batı Türkistan'da altın devrini yaşamıştır. Kuşanlar'a kültür açısından oldukça benzeyen ve onların kuzey komşusu olan Türk asıllı Kanglılar (Kengeresler) arasında Budizm'in M. I-II. yüzyıllardan itibaren Aral Gölü'ne doğru ilerlediği, hükümdarların Hint kökenli isimler almalarından ve Taşkent'te bir **vihara** (Budist manastır)'da bulunan sanat eserleri hakkında mevcut olan bilgilerden anlaşılmaktadır¹³. H.-J. Klimkeit Budizm etkisi altına girenlerin öncelikle, sınırlarının Afganistan'a kadar uzandığı düşünülen Batı Türkleri olduğunu belirtmektedir. Akhunlar'ın Budist olduklarına ilişkin deliller bulunmamakla birlikte Kuşanlar döneminden itibaren yaşadıkları bölgede önem kazanan Budizm'i himaye etmeleri ve bu dini hoşgörü ile karşılamakla kalmayıp Budist dini kurum ve eserlerin oluşumuna destek vermeleri Budizm'e bakışlarını ortaya koymaktadır. Akhunlar döneminde inşa edilen önemli Budist eserler; Toharistan'da inşa edilen Kafir-kale'nin güney-doğu köşesinde yer alan Budist vihara ve III.-VII. yüzyıllar arasında inşasının devam ettiği bilinen Bamiyan Budist kompleksinde yer alan ve Akhun dönemine tarihlenen büyük

⁸ Tilla Deniz Baykuzu, "Hunların Kayıp Kitapları ve Sutralar", *Bilig*, 44 (2008), s. 195-196, 198¹¹.

⁹ Emel Esin, "Burkan ve Mani Dinleri Çevresinde Türk San'atı (Doğu Türkistan ve Kansu'da)", *Türk Kültürü El Kitabı Cild II, Kısım Ia, İslâmiyetten Önceki Türk San'atı Hakkında Araştırmalar*, Ed. H. İncelik, v.d., Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1972, s. 322; Emel Esin, *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş*, (Türk Kültürü El-Kitabı, II, Cild I/b'den Ayrı Basım), Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1978, s. 60

¹⁰ Baykuzu, *a.g.m.*, s. 202

¹¹ Mehmet Tezcan, "Eski Türklerde Budizm Örneğine Göre Din-Devlet İlişkileri (IV.-V. yıllarda Kuzey Çin'deki "Yabancılar")", *XIV. Türk Tarih Kongresi Ankara: 9-13 Eylül 2002, Kongreye Sunulan Bildiriler*, c. I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2005, s. 134-135

¹² *A.g.m.*, s. 136

¹³ Emel Esin, "Türk Budist Resim Sanatının Tarihçesi", *I. Milletlerarası Türkoloji Kongresi (İstanbul 15-20 Ekim 1973) Tebliğler 3. Türk Sanatı Tarihi*, İstanbul 1979, s. 697-698

Buda heykelidir¹⁴.

Göktürk ve sonrasında Uygur dönemlerinde kıtalararası kervan ticaretini yürüten ve İpek Yolu ticaret kolonilerine sahip olan Doğu İranlı bir kavim olan Soğdlular, Türkler arasında Zerdüştlük, Maniheizm ve Budizm gibi bir çok yabancı dinin yayılmasında ve benimsenmesinde temel unsurlardan birini oluşturmuşlardır. Ecdadları Hunlar gibi, Göktürkler de Budizm dinini zaten bilmekte idiler ve V. yüzyıldan beri Budist bir muhit içinde yer almışlardı. Budizm ile teması en belirgin olan Göktürk kağanı, Mukan'ın halefi **Taspar (Ta'po) Kağan (572-581)**'dir. Bu kağan, *fatra* (Burkan'ın kasesi) gibi Budist unvanlar almış, Budist tapınak (Türkçe *ködüş*) ve pagoda (Türkçe *ediz ev*) inşa ettirmiş; ilk kez **Nirvanasutra** isimli Budist kitabı Türkçe'ye çevirtmiştir¹⁵. Batı Göktürk dönemi Türkistan hâkimiyeti (580-658) döneminden kalan devirde Beşbalık Şehri'ne **Kagan-stupa** denmesi, Budist bir kağanın idaresine işaret etmektedir. Batı Göktürk kağanlarından **T'ong Yabgu (öl. 630)**'nun Hintli bir rahip tarafından Budist yapıldığı bilinmektedir¹⁶. Yine bu dönemde Göktürk harflerinin Brahmi harfleriyle birlikte Budist kitabe ve yazmalarında kullanılması (örneğin **Kumtura Tapınağı**) Budizm etkisini göstermektedir.

Diğer Türk boylarına gelince; Argu bölgesinde yer alan ve Türk başkenti Şuyab olduğu anlaşılan **Akbeşim harabelerinde** Türgiş devrine ait iki tane; Sukuluk, Sarığ ve Çul gibi şehirler de Batı Türk ve Karluk devrine ait ise bir çok Budist tapınak bulunmuştur¹⁷. Yine Kapisa (Begram) bölgesinde Batı Türkleri'nden kalma Budist tapınaklar yer almaktadı¹⁸. Doğu Türkistan'da özellikle **Kızıl, Kumtura ve Sorçuk**'da yer alan Budist mağaralarının bazıları da Göktürk hâkimiyeti dönemine tarihlendirilmektedir¹⁹. Göktürk kağan soyuna mensup **Toharistan yabguları** Budist idiler ve bu dönemde viharadan türetilmiş adı ile **Buhara ve Belh** Budizm'in merkezi olmuş idi. Bunun dışında Beykent şehri yöneticisi **Yel Tigin**'in ve eşinin de Budist oldukları ve **Peşaver ve Keşmir**'de Budist tapınaklar yaptırdıkları bilinmektedir²⁰.

Budizm ile Kuzey Çin ve Doğu Türkistan'da tanışan Hunlar'ın torunları olan Uygurlar şüphesiz Orhun Bölgesi'nde Uygur Devleti kurulmadan çok önce Budizm ile tanışmışlardır. Orhun Bölgesi'nde 8. Yüzyılın ortasında Maniheizm'i resmi din kabul eden Uygurların Turfan ve Kansu'ya göçüp bu bölgelerde birer devlet kurmalarıyla Budizm etkisi oldukça artmıştır. Budizm'in yerleşik olduğu ve Budist Hintli, İranlı, Tohar ve Çinliler'in birlikte yaşadıkları bu muhitten²¹ kolay bir şekilde

¹⁴ B.A. Litvinsky, "The Hephthalite Empire", *History of Civilizations of Central Asia III: The Crossroads of civilizations: A.D. 250 to 750*, Ed. B.A. Litvinsk, UNESCO Publishing, Paris 1996, s. 153, 158^[11]_{SEP}.

¹⁵ Kogi Kudara, "The Buddhist Culture of Old Uighur Peoples", *Pacific World Journal*, Third Series, 4 (2002), s. 184^[11]_{SEP}.

¹⁶ Esin, *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş*, s. 128^[11]_{SEP}.

¹⁷ A.y.

¹⁸ Hans-Joachim Klimkeit, "Buddhism in Turkish Central Asia", *Numen*, XXXVII/1 (1990), s. 54

¹⁹ Esin, *İslâmiyetten Evvel Orta Asya Türk Resim Sanatı*, s. 197^[11]_{SEP}.

²⁰ Ünver Günay, Harun Güngör, *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi*, Beşinci Baskı, Rağbet Yayınları, İstanbul 2009, s. 168^[11]_{SEP}.

²¹ Kudara, İranlı ve Hintli kavimlerin Doğu Türkistan'ın batısında Kaşgar ve Hotan gibi merkezlerde;

etkilenmişler ve Maniheizmin yerini gittikçe Budizm almıştır.

Budizmin Türkler Arasında Yayılması

Budizm'in Türklerin yaşadıkları Türkistan coğrafyasına yayılması konusunda en önemli kaynaklar, Hindistan veya Kuşan topraklarından Çin'e gelen misyoner Budist rahipler ile Çin'den Hindistan'a hac ibadeti ve Çinceye tercüme etmek üzere Budist kutsal metinleri (sutralar) almak için giden Çinli Budist seyyahların bıraktıkları seyahatnameler, diğer tarihi yazılı kaynaklar ve Hindistan'dan özellikle Çin'e uzanan Budist misyonerlerin veya tüccarların takip ettikleri yollarda bıraktıkları kaya resimleri (petroglifler), kayalara yazılmış yazılar (grafitiler) ve Budist hükümdarlar tarafından dikilmiş kitabeler gibi arkeolojik belgelerdir.

Budizm, yeşerdiği ve Buda döneminde ilk misyoner hareketlerin başladığı Hindistan'ın kuzeydoğusundan Asya'nın diğer bölgelerine yüzyıllar boyunca süren bir süreç boyunca yayılmıştır. Hindistan'da yağmur mevsimleri dışında öğretiyi vermek üzere vaaz veren Budist rahipler, aynı zamanda idari, ticari ve kültürel açıdan önemli olan ülke içi ve ülkeler arası yol ağlarını kullanmışlardır. Budist dini kurumların ortaya çıktığı M.Ö. V. yüzyıldan sonra, erken Budist merkezleri açısından Kuzey Hindistan ve Hindistan'ın kuzeybatı sınırları ile sınır ötesine bağlayan **Kuzey Yolu** (Skr. *Uttarapatha*) idari, ticari ve kültürel açılardan önemli bir yol ağı oluşturmuştur (**Harita 1**)²². Bu yol tek bir güzergâha sahip bir anayol olmaktan ziyade güneydoğu ve kuzeybatı ekseninde uzanan geniş bir çok esnek arterden oluşmakta idi. Budizm'i M.Ö. III. yüzyılda en üst düzeyde himaye eden Magadha kralı Aşoka'nın birçok kaya fermanı ve sütun yazıtları bu yolun önemli kavşaklarında yer almakta; bu yazıtlarda Aşoka insanlara ve hayvanlara gölge yapması için banyan ağaçları; yemeleri için mango bitkileri diktirdiğinden; kuyular kazdırıp dinlenme evleri yaptırdığından bahsetmektedir²³. Şüphesiz Aşoka'nın bu hizmetleri Budist rahip ve rahibelerin misyoner hareketlerini kolaylaştırmıştır.

M.S. I. yüzyıla kadar Kuzey Yolu birbirine rakip Hint krallıklarının kontrol ve işgallerinde kalmış, bu istikrarsız dönem bölgeye Kuşanlar'ın gelmesiyle sona ermiştir. Kuşanlar, M.S. I.-III. yüzyılları arasında Baktriya ve Kuzeydoğu Hindistan arasındaki yolun üzerindeki şehirlerin kontrolünü ellerine geçirdikten sonra Hindistan'ın "Büyük Ülkeleri" (Skr. *Mahajanapada*)'nin başkentleri olan Kosala, Vatsa, Magadha ve Anga'yı almışlar ve Baktriya'dan Bengal Koyu'na dek uzanan tek siyasi hâkimiyet olarak Güney Asya ve Türkistan arasında uzun mesafeli ticaret ile Budist kurumların yayılmasını sağlamışlar²⁴. Budizmin Gandara'dan Türkistan'a ilerlemesi, özellikle Kuşan Kralı Kanişka zamanında hız kazanmış ve Batı Türkistan'da Kengeres ve Part bölgelerine yayılmıştır. Buradan Doğu Türkistan'a

Çinliler'in ise doğuda yaşamakta olduğunu belirtirken bu iki grubun iletişim noktasının Turfan olduğunu bildirmektedir. Kogi Kudara, "A Rough Sketch of Central Asian Buddhism", *Pacific World Journal*, Third Series, 4 (2002), s. 99

²² Jason Neelis, "Overland Shortcuts for the Transmission of Buddhism", *Highways, Byways and Road Systems in the Pre-Modern World*, Ed. S. Alcock, J. Bodel, R. Talbert, Wiley- Blackwell, Mailey 2012, s. 13-14

²³ A.g.m., s. 15

²⁴ A.g.m., s. 15-16

ilerleyen Budizm, M.S. III.-IV. yüzyıllarda Güney İpek Yolu üzerinde Hotan ve Miran'da; Kuzey İpek Yolu üzerinde ise Tımşuk ve Kuça'da önemli merkezler oluşturmuştur. Kuşan döneminde, Türkler'in *Ulug kölungü* (Ulug gemi veya kagnı) olarak adlandırdığı Mahayana mezhebi ön plana çıkmış ve Türkler tarafından geniş ölçüde benimsenmiştir.

Harita-1: Hindistan Kuzey Yolu (Uttarapatha)'nın Merkezleri (Neelis, 2012, Fig. 1.1)

Afganistan'daki Fransız Arkeoloji Heyeti (DAFA)'nın kurucusu A. Foucher, bölgede yaptığı çalışmalarla, "Eski Yol" olarak adlandırdığı Hindistan Kuzey Yolu'nu İpek Yolu'na bağlayan ve Grek-İran kültürel etkisinin Türkistan ve Çin'e yayılmasını sağladığını düşündüğü Taxila-Baktriya hattını öne sürmüştür (**Harita 2**). Ancak bu yolu tekrar değerlendiren J. Neelis, daha zorlu ama kısa yollarla Yukarı İndus ve Kuzey Pakistan'daki Gilgit ve Hunza gibi vadiler üzerinden Karakorum Dağları'nı aşarak Doğu Türkistan'a bağlanan yolları ortaya koymaya çalışmıştı²⁵. Nitekim Kuzeybatı Hindistan'ı Batı Türkistan'da Amu Derya Vadisi'ne, Doğu Türkistan'da Tarım Havzası'na ve Çin'e bağlayan yollar tek bir anayol olmayıp, Himalaya, Hindikuş ve Karakorum gibi yüksek dağların geçitlerinin sağladığı kısa yollardan oluşan birçok kılcal ağdan oluşmakta idi. Kuzey Yolu ile Doğu Türkistan

²⁵ Jason Neelis, "La Vieille Route Reconsidered: Alternative Paths for Early Transmission of Buddhism Beyond the Borderlands of South Asia", *Bulletin of the Asia Institute*, New Series, 16 (2002), s. 143

İpek Yolu'nun kollarını birleştiren bu yan yollar üzerinde 50,000'in üzerinde **petroglif** ve 5000'in üzerinde **grafiti** bulunmuştur²⁶. Bu yollar, dağ geçitleri ile Yukarı İndus Nehri ve kollarının vadileri boyunca Gandara, Keşmir, Svat Vadisi (*Uddiyana*) gibi Budist merkezleri Tarım Havzası'nın güneyine bağlamışlardır (**Harita 3**).

Grafiti yazıların yüzde 80'i Brahmi yazısı ile yazılmış Sanskrit dilinde olup diğerleri Gandari dili ve Haroştî yazısı (en erken örnekleri I.-III. yüzyıl), Çince, Tibetçe, İbranice ve Süryanice yazılardan oluşmaktadır. Bu grafitilerde *triratna*, *Buda*, *dharma*, *sangha* isimlerinden türetilmiş özel isimler, Budist rahiplerin unvanları ve Budist olmayan kişilerin de isimleri yer almaktadır. Bu yol üzerindeki petrogliflere gelince, basit dağ keçileri çizimlerinden ustaca çizilmiş Budist stupalar, Buda ve bodisatva portreleri ve Budist eserlerden alınmış sahne tasvirlerine kadar geniş bir motif ve üslup çeşitliliği mevcuttur. Bu Budist resim ve yazılar, Budist rahip ve rahibelerin Yukarı İndus, Gilgit ve Hunza vadilerinde ancak M.S. V. yüzyıldan sonra başlayan Budist stupa ve manastırların inşasından çok önce kullandıkları yolların tespitini yapılabilmesini sağlamışlardır.

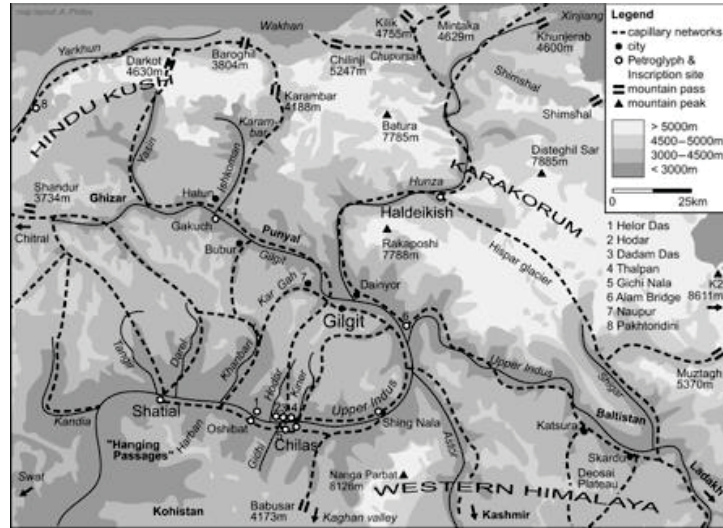
Budizm'in Çin'e girişi genellikle M.S. I. yüzyılda Han Sülalesi imparatoru **Ming-ti** dönemine tarihlendirilmektedir. Bu imparatora atfedilen "**Beyaz At Efsanesi**"ne göre M.S. 68 yılında başkent Lo-yang'da iken Ming-ti bir gün rüyasında sırtındaki yükten müthiş bir aydınlık sızan muhteşem bir beyaz at ve ardından bağdaş kurmuş şekilde bir lotus üzerinde oturan siyah ve bukleli saçlarını farklı bir topuz ile toplamış, gizemli giysileri olan ve bakışlarından hoşgörü fışkıran birini görmüştür. Hemen ardından bir elçi heyeti geldiği haberiyle uyandırılmıştır. Gelen hediyelerden biri rüyasında gördüğü "Uyanmış prensin", Buda'nın heykelidir. İmparatorun Budist olmasının ardından Çin'de ilk Budist tapınak **Baima Si**, "**Beyaz At Tapınağı**" ismiyle Lo-yang'da kurulmuştur²⁷.

²⁶ Neelis, *Overland Shortcuts*, s. 16

²⁷ Cyrille J.-D. Javary, *Les Trois Sagessees Chinoises Taoïsme, Confucianisme, Bouddhisme*, Albin Michel, 2012, s. 163-165. Ming-ti'nin rüyasının farklı anlatımı için bkz. Tezcan, *a.g.m.*, s. 121

Harita-2: A. Foucher'e Göre Taxila'dan Baktriya'ya uzanan "Eski Yol" (La Vieille Route) (Neelis 2002, Map 1)

Harita-3: Kuzey Pakistan'daki Petroglif ve Grafiti Merkezleri, (Neelis, 2012, Fig. 1.2)

Budizm'in genel yayılma teorisine göre, Budist misyonerler Türkistan ve Çin'e Dharma'yı İpek Yolu üzerindeki büyük ticaret merkezlerinin birinden diğerine geçerek yaymışlardır. Zürcher, ekonomik açıdan asalak olarak yaşayan Budist ruhban sınıfının bu merkezlerde bağışlar yoluyla geçici manastırlar inşa ettikleri dönemi

“temas genişlemesi” süreci olarak tanımlanmıştır²⁸. Ancak bu yollardaki en erken stupa ve manastırların M.S. 250 yıllarına tarihlendirilmesi ve bundan yüzyıllar önce Tarım Havzası ve Çin (Lo-yang)’de Budist toplulukların yer alması sebebiyle Zürcher, bu durumu açıklamak için iki yüzyıl boyunca Tarım Havzası’nın “transit bölge” olduğunu²⁹ belirtmiş, böylelikle İpek Yolu üzerinden yayılma teorisini “uzun mesafe geçişi” teorisi ile tamamlamıştır³⁰.

K. Kudara, Tarım Havzası’ndaki en büyük Budist merkezleri **Kaşgar’daki Şule, Hotan’daki Yutian, Kuça’daki Guici, Turfan’daki Kao-chang ve Dunhuang** olarak listelemektedir³¹. Güney İpek Yolu üzerinde bulunan en büyük şehir olan Hotan, Kuzeybatı Hindistan (özellikle Gandara)’la ekonomik ve dini temaslarını ve Çin ile vergiye yönelik temaslarını M.S. ilk bin yıl içinde sürdürmüştür. Hotan’ın doğusunda Güney İpek Yolu boyunca uzanan **Niya, Endere, Miran, Lolan** gibi bölgesel merkezler de Budist sanat ve mimari merkezleri olmuşlardır. Tarım Havzası’nın kuzeybatısında yer alan **Kuça** bölgesi ise, mağara manastırlarda yer alan duvar resimleri (muhtemelen M.S. IV.- V. yüzyıl), mağaralarda bulunan Budist yazmaları (muhtemelen M.S. II.- VII. yüzyıl), ve stupa kalıntıları (en erken örnekleri muhtemelen M.S. II.-III. yüzyıl) vasıtasıyla Budist sanat ve edebiyatın pek çok merhalesini yansıtmaktadır³². Tarım Havzası’nın Kuzey İpek Yolundaki Budist topluluklar, bu yolu M.S. V. yüzyılda henüz Güney İpek Yolu’nun yerini almadan önce katetmeye başlamışlardır. Bu yolun en önemli bölgelerinden olan **Turfan**’da Budizm’in en erken örnekleri, V. Hansen’in araştırmasında ulaştığı bulgular olan en erken sutra kolofon tarihine ve Çin kaynaklarında yer alan Hindistan’dan Turfan’ın batısına yapılan misyoner hareketlerin kaydına göre M.S. IV. yüzyıla dayanmaktadır³³.

Güney Asya’dan gelen veya geçen Budist misyonerlere ilişkin azizlerin hayat öykülerini anlatan en önemli Çince eserler, *Seng-you* (yaklaşık 515), *Huijiao* (yaklaşık 530) ve *Daoxuan* (664)’e ait eserlerdir. Bu kayıtlardaki pek çok isim, bazen Keşmir, bazen Kapisa (Begram) olarak tercüme edilen Jibin Bölgesi, yani Güney Asya’nın kuzeybatı bölgeleri, **Kuzey Pakistan**’dan, bazıları ise deniz yollarından gelmişlerdir. Hatta bazı rahiplerin Hindistan’dan Çin’e geliş güzergâhları detaylı olarak bilinmektedir (**Harita 5**).

²⁸ Neelis, *Overland Shortcuts*, s. 22-23. ¹¹_{SEP}

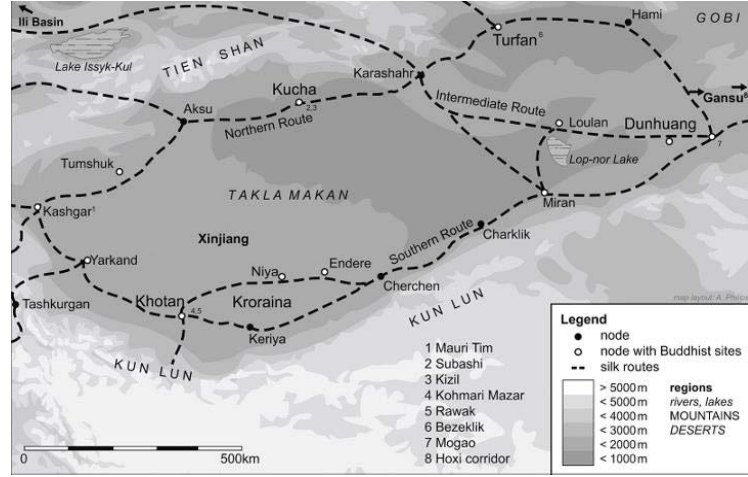
²⁹ Erik Zürcher, “Buddhism Across Boundaries: The Foreign Input”, *Sino-Platonic Papers*, 222 (2012), (Buddhism Across Boundaries, Ed. J.R. McRae, J. Nattier), s. 5-6

³⁰ Neelis, *Overland Shortcuts*, s. 23. ¹¹_{SEP}

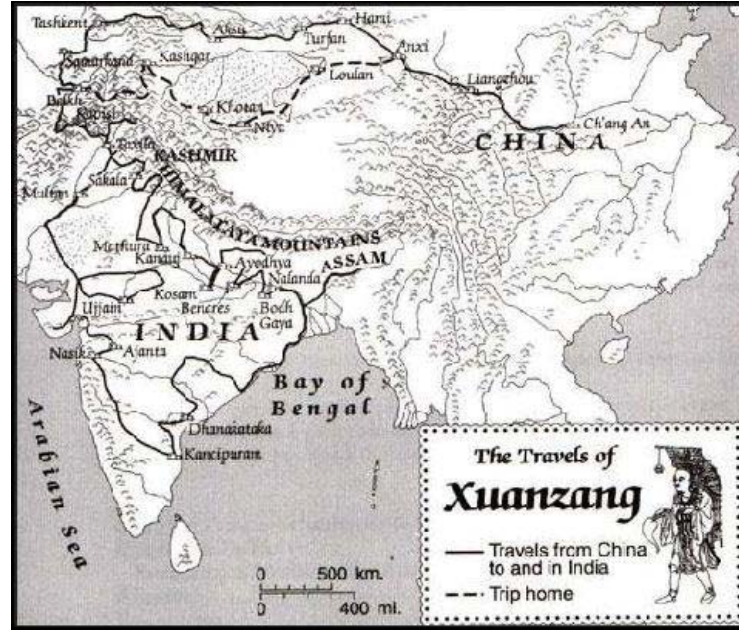
³¹ Kudara, *A Rough Sketch of Central Asian Buddhism*, s. 99-100. ¹¹_{SEP}

³² Neelis, *Overland Shortcuts*, s. 25

³³ Valerie Hansen “The Path of Buddhism into China: The View from Turfan”, *Asia Major*, 3rd ser., 11.2, 1998, s. 40-41

Harita-4: Tarım Havzası İpek Yolları ve Budist Merkezler (Neelis, 2012, Fig. 1.3)

Harita-5: Ünlü Budist Rahip Hsüen-Tsang'ın Seyahat Rotası

İpek Yolu Üzerinden Türklerle Temas Kuran Budist Rahipler, Hacılar
Doğu Türkistan'da kuzeyde Kuça, güneyde ise Dunhuang ve Hotan üzerinden

yayılan ve Çin’de cemaat toplulukları oluşturan Budist misyonerler, M.S. II. yüzyılın ikinci yarısına doğru Hint dillerindeki eserleri Çince’ye tercüme etmeye başlamışlardır. Bunlardan en bilinenleri *An-shih- kao*, *An Hsüan* ve *Yen Fo-t’iao* olup Hinayana Budizmini yaymışlardır³⁴. Çin’de Mahayana Budizmi’nin ise, M.S. II. yüzyıldan itibaren Toharistan’dan Çin’e giden **sha-men, sang-men (sramana)** olarak bilinen rahipler tarafından yayıldığı konusunda görüşler bulunmaktadır. Hindistan’dan gelen Budist rahipler de M.S. III. yüzyıldan itibaren Çince tercüme faaliyetlerine başlamışlardır. Bunlardan en bilinenleri, M.S. 286 yılında ilk Mahayana metnini Çince’ye tercüme eden **Dharmaraksa** ve M.S. IV. yüzyılda *Saddharmapundarika Sutra*’yı tercüme eden **Kumarañjiva**’dır³⁵. Türklerle temas kuran diğer bir Batı Hindistanlı rahip **Dharmagupta** Afganistan (Kapisa) ve Hindikuş Dağları üzerinden Taşkurgan’a, oradan Kaşgar ve Kuça üzerinden Xi’an ve Lo-yang’a ulaşmıştır.

Sonraki Chao Devleti’nin kurucusu **Shih Lo (319-333)**’yu Budizm’e döndüren ve onun himayesinde Hunlar arasında Budizm’i yayan kişi, muhtemelen Hint asıllı olan ve adı Sanskirtçe “Buda’nın kalçası” anlamındaki Budist rahip **Buddhosingha**³⁶, Çin yıllığındaki ismiyle Fo-t’u-teng’dir. Chin Sülalesi (Batı Chin 265-316, Doğu Chin 317-420)’nin resmi kaynağı olan **Chin-Shu**’da yer alan Fo-t’u-teng biyografisinde, bu rahibin Hun hükümdarını yoga ve sihir yöntemleri ile olağanüstü güçler sergileyerek nasıl etkilediği ve hayır işlerini vurgulayarak Budizm’e meylettirdiği detaylı olarak anlatılmaktadır³⁷. Shih Lo’nun sarayında Buddhosingha’nın yetiştirdiği öğrencileriyle birlikte başlayan Sanskirtçe Budist eserlerin Çince’ye tercümesi faaliyetleri, devlet himayesinde gelişen Kuzey Budizmi’nin başlangıcı olarak kabul edilmektedir.

Kuzey Liang sarayına giden **Dharmaksema** ise Jibin’de öğrenim görmüş ve Kuça’ya gitmiştir³⁸. Meng-hsün, himayesine aldığı Hint asıllı olan ve Kuça’dan gelen Mahayana Budizmi’nin önemli isimlerinden rahip **Dharmaksema** (384-433)’nın önderliğinde Liang-Chou’da pek çok sutraların çevirisini yaptırmış³⁹ ve *sramana* ilmi konusunda uzman ve pek çok sihirli güçlere sahip, ama aynı zamanda sahtekâr ve ahlâksız olan Dharmaksema’yı devlet işleri konusunda da başdanışman olarak da atamaktan geri kalmamıştır⁴⁰.

Çinli seyyahlardan Toharistan’ı ziyaret eden **Sung Yün**, burada hâkim olan Akhunlar’ın çoğunun Budizm’e inanmadıklarını ve “yabancı tanrılara” (*wai-shên*)

³⁴ Tezcan, *a.g.m.*, s. 120

³⁵ A.y.

³⁶ T.D. Baykuzu, ismini *Budhachinga* olarak zikrettiği bu rahibin Kuça asıllı ve erken Çin Budizmi’nin büyü ve kehanetleriyle ünlü efsanevi bir rahip olduğu ve arkasında bu dini Çin, Kore ve Japonya’ya yayacak kadar coşkulu ve kalabalık bir Budist cemaat yarattığını bildirmektedir. Baykuzu, *a.g.m.*, s. 201-202.

³⁷ Tezcan, *a.g.m.*, s. 132

³⁸ Neelis, *Overland Shortcuts*, s. 26-27

³⁹ Dharmaksema tarafından çevirilen önemli eserler şunlardır: *Mahāparinirvāna Sūtra*, *Mahāsāṃpāṇīya Sūtra*, *Buddhacarita*, *Bodhisattva Bhūmi Sūtra*, *Suvarṇaprabhāsa Sūtra*, *Upasakasilā Sūtra*, *Karuna Pundarika Sūtra*, *Mahāvaiṣṭya Mahāsāṃpāṇīya Sūtra*, *Bhadrā Kalpika Sūtra*. Baykuzu, *a.g.m.*, s. 203.

⁴⁰ Tezcan, *a.g.m.*, s. 137.

sahip olduklarını, benzer şekilde Gandara’da yaşayan Akhunlar’ın da şeytanları (*kui-shên*) yücelttiğini kaydetmiştir⁴¹. Bu yabancı tanrıların; gök tanrısı *T’ien-shên* ve ateş tanrısı *Huo-shên* oldukları ise *Liang Shu*’nun 54. Kitabı bildirmektedir. Göktürk Devleti dönemine geldiğimizde ise Tabgaçlar’ın torunları olan Kuzey Ch’i (550-577) ve Kuzey Chou (556-581) hanedanlarının saraylarındaki Budist rahiplerin Göktürk kağanlarının hizmetine geçirildiği bilinmektedir⁴². Taspar Kağan Kapisa’dan Çin’e giden **Jinagupta** adlı keşişi dönüş yolunda sarayına davet edip Budizm’in akidelerini öğrenmiştir⁴³. Hintli rahiplerden; eski Peşavar’dan gelen Gandaralı bir rahip olan **Jinagupta**, Afganistan (Kapisa) ve Pamir Dağları üzerinden Taşkurgan’a, oradan Güney Tarım Havzası üzerinden Hotan’a ve Kansu koridoru üzerinden Xi’an’a gelmiştir.

Budist rahip **Hsüen-Tsang (veya Xuanzang, Uyg. Küentso)**’ın 629-645 yılları arasında Çin’den Hindistan’a yaptığı hac gezisi, gezi öncesi ve sonrası yaşamını anlatan yaşamöyküsü, Hsüen-Tsang’ın ölümünden sonra öğrencisi **Rahip Hui-li (Hui-li)** tarafından başlanmış ve **Rahip Y en-ts’ung (Y an-cong)** tarafından tamamlanmış olan Çince adı *Ta-ts’ê-en-sê san-tsang fa-shih chuan (Datang daciensi sanzang fashizhuan, “Büyük Merhamet Manastırında (yazılmış) olan Tripitaka Üstat Biyografisi”)* olan bir eserde ele alınmıştır⁴⁴. Tang döneminde yaşamış olan Hsüen-Tsang’ın Batı Göktürk hakanı Tong Yabgu ve beylerinin hâkimiyetindeki topraklardaki seyahatini konu alan II. bölüm, Kuzey İpek Yolu ve Batı Türkistan Türk yerleşimleri hakkında verdikleri bilgilerle Türk kültürü açısından büyük önem arz etmektedir. Bunun yanı sıra Türk kağanının Budist üstada olan olumlu tutumu ve yardımda bulunması, Türkler’in o dönemde Budizm’e karşı tavrı ve dini hoşgörüsü hakkında önemli bilgiler vermektedir. 726 yılında Batı Türk illerini gezen Koreli seyyah **Hyeco**, Keşmir, Gandara, Huttal, Zabulistan gibi yerlerdeki Budist Türkler’den bahsetse de Batı Türkleri’nin asıl kitlesinin o dönemde artık “Buda öğretisini bilmedikleri, ne manastırları, ne rahipleri olduğunu” aktarmakta ve onların da Batı Türkistan’ın altı bölgesinde olduğu gibi *Tengri*’ye inandıklarını zikretmektedir⁴⁵.

Sonuç olarak, Türklerin Budizmi tanınmasında ve benimsemesinde ülkelerinin İpek Yolu’nun etkin ticaret merkezlerinin üzerinde yer alması, Budizm’in misyoner bir din olması ve öğretinin yayılmasının hamiliği açısından ticari ve siyasi desteğe ihtiyaç duyması, Budist Soğdlu tüccarların ve devlet adamlarının Türkler üzerindeki derin nüfuzu, öğretiyi kaynağından öğrenmek için Hindistan’a seyahat eden Budist hacılar ve hayatını hummalı bir şekilde Hint dillerinde yazılmış kutsal metinleri yerli dillere çevirmeye vakfetmiş rahiplerin Türk hükümdarlar ile temasları önemli yer tutmuştur.

⁴¹ Litvinsky, *a.g.m.*, s. 150

⁴² Günay, Güngör, *a.g.e.*, s. 168.

⁴³ A.e., s. 167

⁴⁴ Bu eser ve bölümleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Zeren, *a.g.t.*, s. 545-561

⁴⁵ Mehmet Tezcan, “Eski İranlılarda Xvarena Anlayışı ve Bunun Türklerdeki Kut ile Münasebeti”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXII / 2 (2007), s. 177

Kaynakça

- BAYKUZU, Tilla Deniz, “Hunların Kayıp Kitapları ve Sutralar”, *Bilig*, 44 (2008), s. 195-210, s. 195-210
- ESİN, Emel, “Burkan ve Mani Dinleri Çevresinde Türk San’atı (Doğu Türkistan ve Kansu’da)”, *Türk Kültürü El Kitabı Cild II, Kısım Ia, İslâmiyetten Önceki Türk San’atı Hakkında Araştırmalar*, Ed. H. İnalcık, v.d., Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1972, s. 311-416
- ESİN, Emel, *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş*, (Türk Kültürü El-Kitabı, II, Cild I/b’den Ayrı Basım), Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1978
- ESİN, Emel, “Türk Budist Resim Sanatının Tarihçesi”, *I. Milletlerarası Türkoloji Kongresi (İstanbul 15-20 Ekim 1973) Tebliğler 3. Türk Sanatı Tarihi*, İstanbul 1979, s. 696-758
- FA-HSIEN, *The Travels of Fa-hsien (399-414 A.D.) or Record of the Buddhist Kingdoms*, Çev. H.A. Giles, Routledge & Kegan Paul, London 1956.
- FOLTZ, Richard C, *İpek Yolu Dinleri. Antik Dönemden 15. Yüzyıla kadar Karayolu Ticareti ve Kültürel Etkileşim*, Çev. Aydın Aslan, Medrese Yayınları, İstanbul, 2006.^[1]_[SEP]
- GÜNAY, Ünver, GÜNGÖR, Harun, *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi*, Beşinci Baskı, Rağbet Yayınları, İstanbul 2009.^[1]_[SEP]
- HANSEN, Valerie, “The Path of Buddhism into China: The View from Turfan”, *Asia Major*, 3rd ser., 11.2, 1998, s. 37-66
- JAVARY, Cyrille J.-D., *Les Trois Sagesses Chinoises Taoïsme, Confucianisme, Bouddhisme*, Albin Michel, 2012
- KLIMKEIT, Hans-Joachim, “Buddhism in Turkish Central Asia”, *Numen*, XXXVII/1 (1990), s. 53-69
- KUDARA, Kogi, “A Rough Sketch of Central Asian Buddhism”, *Pacific World Journal*, Third Series 4 (2002), s. 93-107.^[1]_[SEP]
- KUDARA, Kogi, “The Buddhist Culture of Old Uighur Peoples”, *Pacific World Journal*, Third Series 4 (2002), s. 183-195.
- LITVINSKY, B.A., “The Hephthalite Empire”, *History of Civilizations of Central Asia III: The Crossroads of civilizations: A.D. 250 to 750*, Ed. B.A. Litvinsky, UNESCO Publishing, Paris 1996, s. 138-165
- LIU, Xinru, *The Silk Road in World History*, Oxford University Press, Oxford 2010.
- NEELIS, Jason, “Overland Shortcuts for the Transmission of Buddhism”, *Highways, Byways and Road Systems in the Pre-Modern World*, Ed. S. Alcock, J. Bodel, R. Talbert, Wiley- Blackweel, Mailey 2012, s.12-32
- NEELIS, Jason, *Early Buddhist Transmission and Trade Networks. Mobility Exchange within and beyond the Northwestern Borderlands of South Asia*, Brill,

Leiden-Boston 2011

NEELIS, Jason, “La Vieille Route Reconsidered: Alternative Paths for Early Transmission of Buddhism Beyond the Borderlands of South Asia”, *Bulletin of the Asia Institute*, New Series, XVI (2002), s. 143-164

TEKİN, Şinasi, *Kuanşi İm Pusu (Ses İşiten İlâh), Vap hua ki atlıg nom çeçeki sudur (saddharmapundarika-sutra). Uygurca Metinler I*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1993

TEZCAN, Mehmet, “Eski İranlılarda Xvarena Anlayışı ve Bunun Türklerdeki Kut ile Münasebeti”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXII/2 (2007), s. 167-193

TEZCAN, Mehmet, “Eski Türklerde Budizm Örneğine Göre Din-Devlet İlişkileri (IV.-V . yy’larda Kuzey Çin’deki “Yabancılar”)", *XIV. Türk Tarih Kongresi Ankara: 9-13 Eylül 2002, Kongreye Sunulan Bildiriler*, c. I., Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2005, s. 113- 173.

ZEREN, Münevver Ebru, “Maniheizm ve Budizm’in Uygurlar’ın Kültür Hayatına Etkileri”, *Basılmamış Doktora Tezi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı, İstanbul 2015.

ZEREN, Münevver Ebru, “Budist Türklerin Bıraktıkları Dünya Mirası Eserler”, *VI. Uluslararası Türk Sanatı, Tarihi ve Folkloru Kongresi/Sanat Etkinlikleri, 12-13-14 Mayıs 2016*, (Ed. Osman Kunduracı, Ahmet Aytaç), Öz Hür Ofset Matbaacılık, Konya 2017, s. 807-812

ZÜRCHER, Erik, “Buddhism Across Boundaries: The Foreign Input”, *Sino-Platonic Papers*, 222 (2012) (Buddhism Across Boundaries, Ed. J.R. McRae, J. Nattier), s. 1-25